

ПЕРФОРМАТИВИ ЯК ІНДИКАТОРИ ФУНКЦІЙ КОНВЕНЦІЙНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ

У статті досліджуються експліцитні перформативи як індикатори комунікативних функцій конвенційних висловлень. У перформативну парадигму введено семантичні перформативи, їхні формальні модифікації, а також прагматичні кліше, що виявляють ознаки непрямих перформативів.

Ключові слова: перформатив, конвенційне висловлення, комунікативна функція.

У той час, коли філософи і психологи визнали, що люди спілкуються не тільки заради того, щоб репрезентувати у своїх висловленнях навколишній світ та давати йому оцінки, а й щоб реалізувати свої наміри і впливати на поведінку один одного, лінгвісти також звернули увагу на мовленнєву діяльність, зокрема на комунікативно-прагматичні характеристики мовних одиниць, й отримали на цьому шляху значні здобутки. На жаль, бурхливий розвиток теорії комунікації, увиразнюючи соціальні й психологічні умови спілкування, насамперед продукування і рецепцію мовлення, настільки вплинув на дослідження в галузі лінгвістики, особливо в розвідках з теорії мовленнєвих актів, що вивчення мовних знаків деінде почало підмінятися вивченням категорій немовних та особливо тих, які раніше вже були досліджені філософами, психологами й соціологами. Водночас лінгвісти насамперед свідомі того, що в досягненні мети, навіть за дотримання всіх комунікативних норм (конвенційних правил), вирішальну роль відіграє мовна репрезентація сказаного, усе інше слугує лише допоміжним фактором. Зважаючи на це, звернемо увагу на мовний бік проблеми комунікації й увиразнимо методологічний чинник. Запропоновані засади і принципи аналізу не претендують на повноту, але ми хочемо, щоб вони були, по-перше, достатньо універсальними стосовно слов'янських мов; по-друге, ураховували сучасні теоретичні надбання — як лінгвістичні, так і міждисциплінарні — і на цій основі посприяли формуванню єдиної концептуальної бази; по-третє, більш-менш однозначно окреслили послідовність аналітичних кроків на ґрунті сформованої концептуальної бази. При цьому ми спираємося на праці сучасних дослідників з проблем функціонального синтаксису¹, розвідки теоретиків лінгвістичної праг-

¹ Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса.— М., 1982.— 368 с.; Grepš M. Porozumění komunikačným intencím // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity.— 1991.— Roč. 40. A 39.— S. 9–17; Вихованець І. Р. Граматика української мови // Синтаксис.— К., 1993.— 365 с.

матики і комунікативної лінгвістики², теорії мовленнєвих актів³, а також результати власної наукової діяльності.

Об'єктом дослідження є аналіз мовних індикаторів функцій конвенційних висловлень, мовна репрезентація і вживання яких залежать від прийнятих у суспільстві форм взаємодії, у тому числі мовленнєвої⁴. І хоча поняття конвенційності мовних знаків належить до дискусійних як у філософії, так і в лінгвістиці⁵, а межі між конвенціями вживання і конвенціями мовними не завжди чіткі, стосовно окресленої мети, здається, достатньо вважати, що більшість висловлень так чи інакше регламентовані, у мовному плані — семантично, граматично і прагматично. Звичайно, менш інформативними (констативи, дескриптиви тощо) є ті з них, де повідомляється про події, факти (їх можна верифікувати за ознакою істинності / неістинності); більш інформативними — перформативні, що дорівнюють словесній дії (згода / незгода, дозвіл / заборона, визнання, прохання, наказ, вибачення, подяка, похвала тощо) і не підлягають зазначеній верифікації. Заради справедливості зазначимо, що в будь-якій мовленнєвій взаємодії мовці відчувають себе комфортніше, якщо такий регламент є, ніж якщо його немає. Недарма в працях з лінгвопрагматики значна увага приділяється постулатам успішного спілкування; наприклад, Дж. Ліч мовленнєву поведінку мовця порівнює з мистецтвом жонглера, який, підкидаючи різні предмети, не дозволяє жодному з них упасти⁶. Так само й обране слово, граматика, інтонація мають слугувати розпізнаванню ілюкутивної сили, а відтак інтенції мовця. Предметом розвідки є аналіз перформативів — мовних індикаторів комунікативних функцій⁷.

Як зазначалося, вживання висловлень ґрунтується на конвенційних правилах (правилах успішності). Справедливо буде вважати, що природним складником цих правил є також правила мовні. Реалізуючи власні наміри й роблячи мовний вибір, мовець не може поводитися довільно: між змістом його висловлень, лексичним наповненням, граматикою, з одного боку, і комунікативною функцією, — з другого, повинен бути когерентний зв'язок. Згідно із семантичними конвенціями, зміст речення має відповідати актуальній комунікативній функції. Така відповідність є в реченні *Вітаю із сімдесятиріччям!*, що виконує функцію вітання, а *Бажаю творчих злетів* — побажання. Речення *Куріння призводить до серцево-судинних захворювань* своїм змістом, точніше лексичним наповненням, засвідчує, що не може вживатися як порада, а лише — як застереження; натомість речення *Регулярні фізичні вправи допоможуть зміцнити серцево-судинну систему* увиразнює попереднє — як порада.

Конвенції, пов'язані з контекстуальними ознаками, зокрема з намірами мовця, компетенціями, уміннями, очікуваннями і т. ін., належать до сфери прагматики і тому називаються прагматичними. Дію прагматичних конвенцій, на

² Арутюнова Н. Д., Падучева Е. В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16. — С. 3–42; Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре // Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т. — 2-е изд. — М., 1995. — Т. 2. — С. 213–214; Watzlawick P., Bevelasová J. B., Jackson D. D. Pragmatika lidské komunikace : Transl. z angl. a pět. originalu. — Hradec Králové, 2000. — 243 s.

³ Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1986. — Вып. 17. — С. 22–130; Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Там же. — С. 151–194; Вежбицка А. Речевые акты // Там же. — 1985. — Вып. 16. — С. 151–275.

⁴ Клюев Е. В. Речевая коммуникация. — М., 1998. — С. 16.

⁵ Див., наприклад: Grochowski M. Konwencje semantyczne a definowanie wyrażeń. — Warszawa, 1993. — S. 9–15.

⁶ Leech G. N. Principles of pragmatics. — London ; New York, 1983. — S. 250.

⁷ Висловлення, вжите з певною метою, являє собою ілюкутивний акт. Мета ж, з якою вживається акт, називається ілюкутивною функцією (силою) висловлень. На нашу думку, цілком доречно вважати цю функцію комунікативною.

відміну від семантичних, найкраще демонструють семантично «спустошені» висловлення. Наприклад, у структурі вітання (*Добрий день!*) чи прощання (*До побачення!*) закодовано не семантичну, а фатичну інформацію, актуальну в ситуації, де домінують максими ввічливості, а не реальне побажання *доброго дня* чи бажання *знову побачитися*. Те саме стосується частовживаного слова *прошу*, яке як прохання в окремих випадках десемантизується і вживається як індикатор ввічливості, наприклад, як синонім *будь ласка*. Чеський відповідник *prosim* — є настільки частовживаним, що виявляє тенденцію до втрати значення ввічливості і перетворюється в поліфункціональну частку. Як частка-структив, він виконує функцію формального загострення уваги співрозмовника (*Bylo to prosím už k ránu. Jsem prosím informován (Marek)*), як підсилювальна частка вживається у стереотипних висловленнях, наприклад, передаючи докір (*Ale prosím tě!*), здебільшого в поєднанні з іншими частками: *tak prosím, no prosím, ale prosím, že prosím*. У чеському правописі неперформативна функція цієї словоформи маркована відсутністю її виділення комою, пор.: *Prosím tě, podej mi knihu, Prosím, podej mi knihu* — *Bylo to prosím už k ránu*. Щоправда, проблема виділення / невиділення комою до кінця так і не подолана через значні труднощі в розпізнаванні прагматичного значення слова. Тільки в чеській мові ми нарахували вісімнадцять значень слова *prosim* у репліках-акціях і реакціях, а в українській — одинадцять⁸.

Якщо ж значення висловлення не відповідає правилам уживання, його слід вважати неконвенційним. Наприклад, побажання *Доброї вам ночі!* або питання *Я вам не заважаю?* можуть бути неконвенційною реакцією викладача на неконвенційну поведінку студентів на лекції і набути ситуативного значення іронічного зауваження. За правилами семантики зазначену інтенцію можна було б висловити так: *Зосередьтесь, будь ласка, На жаль, ви не уважні* або *Не розмовляйте, прошу, Ви (мені) заважаєте*. Водночас не можна стверджувати, що неконвенційні знаки незрозумілі адресатові й тому неуспішні. Ситуація, пресупозиційний чинник і гумористично-іронічна конотація роблять їх семантично прозорими і переводять у поле іншої конвенційності — використання мовних знаків у словесних іграх.

Певні ознаки неконвенційності має висловлення *У будинку хтось є*, яке і семантично, і структурно репрезентує функцію констатива, але реально вжите як застереження («Будь обережним, бо там хтось є»), або як відмова («Не піду туди, бо там хтось є»), або докір («Ти казав, що нікого не буде, а там хтось є») і т. д. У такому випадку проста пропозиційна структура перетворюється на складну, глибинний рівень якої приховує головну перформативну частину, наприклад: *Застерігаю тебе: у будинку хтось є, Відмовляюся туди йти: у будинку хтось є*. Можливість підстановки імпліцитного складника дозволяє, на нашу думку, вважати такі висловлення конвенційними, що підтверджує перформативну гіпотезу прибічників генеративної семантики, згідно з якою глибинна структура будь-

⁸ Баландіна Н. Ф. До проблеми опису етикетних перформативів у словниках // *Eslovakistika Computense*. — 2007. — Vol. 7. — S. 63–76.

Сфера функціонування українського *прошу* (*просимо*) у значенні «будь ласка / будь ласкавий / з вашої ласки / коли вапа ласка» значно вужча. Іноді таке вживання вважають регіонально зумовленим. В україністиці існують спроби розмежування функціонального змісту слова за допомогою наголосу. *Прошу* з наголосом на останньому складі рекомендується для вживання у значенні «прохання», «клопотання», а з наголосом на першому складі — у значенні «будь ласка», «запрошую» (*Гринчишин Д. Г., Капелюшний А. О. та ін.* Словник труднощів української мови. — К., 1989. — С. 257). Пропонована різнонаголошувальність слова *прошу*, не маючи під собою чітких об'єктивних критеріїв, не зовсім виправдана й утруднює його вживання. За основу розрізнення пропонують сфери вживання, стилістику, а насправді залучається семантика, принаймні це засвідчують наведені у словнику приклади.

якого речення має на своїй вершині перформативне дієслово⁹, тоді як висловлене на лекції побажання *Доброї вам ночі* чи питання *Я вам не заважаю?*, де підстановка перформатива стає неможливою: **Я роблю зауваження* (тобто докоряю): *Доброї вам ночі / Я вам не заважаю?*, її заперечує, що є додатковим аргументом на користь неконвенційності таких уживань.

Висловлення на зразок *У будинку хтось є* з імпліцитною перформативністю, очевидно, слід вважати ситуативно конвенційними. Для їх прочитання потрібні фонові знання, знання пресупозицій, спільна апперцепційна база комунікантів. Такий контекстуально-ситуативний акт відрізняється від конвенційного тим, що, будучи відірваним від ситуації і контексту, не маркує тієї інтенції, яку йому приписано в контексті.

Наведені приклади начебто переконують у тому, що адресат сприймає значення сказаного насамперед на основі комунікативного контексту і прагматичних пресупозицій. У дослідженнях з проблем продукування і рецепції мовлення (з погляду лінгвістичного, філософського, психологічного, соціологічного і т. ін.), ситуативні чинники вважаються основними. І справді, позамовні контексти (ситуації), зокрема в проаналізованих вище реченнях на зразок *У будинку хтось є*, допомагають нейтралізувати семантичну багатозначність чи зрозуміти неконвенційність ужитого на лекції побажання *Доброї вам ночі* за умови, що дотримано всіх умов успішності. Не дивно, що серед деяких лінгвістів з'явився скептицизм стосовно положень системної лінгвістики. Водночас, віддаючи належне контекстним чинникам, не можна заперечувати того факту, що кожна мова має набір засобів, які разом з їхньою структурою, відношеннями і функціями полегшують адресатові сприйняття й розуміння інтенції адресанта. Ще Дж. Остін і Дж. Серль підкреслювали значення перформативів у цьому процесі, а також не виключали ролі модусу, часток, прислівників, сполучників, інтонації, логічного наголосу і вказували на можливість існування інших засобів. Як філософи, вони створили універсальну теорію на основі англійської мови, головню зосереджуючи увагу на мовній індикації функцій за посередництва перформативів і, звичайно, не ставили собі за мету детальніше аналізувати мовні індикатори конкретної мови¹⁰. Завдання сучасних лінгвістів — знаходити й описувати ці індикатори.

Звичайно, жоден із наведених індикаторів не наділений таким високим ступенем однозначності, як перформативне дієслово, тому важливим є пошук експліцитних перформативів — своєю семантикою вони досить виразно репрезентують і функцію сказаного, і інтенцію мовця¹¹. Крім перформативів, індикаторами функцій можуть бути одиниці всіх мовних рівнів, насамперед лексичного, граматичного і фонетичного, які, хоч і привертали увагу дослідників, викликають ще багато питань. Лінгвісти з їхнім тяжінням до впорядкування будь-якого мовного явища, зокрема індикаторів функцій за рівнями, можуть натрапити на нездоланні труднощі — чітко розмежувати індикатори досить складно: упродовж свого функціонування вони створили усталені конвенціоналізовані конфігурації (стереотипи), пор.: а) Пропоную вам // каву / купити цю книгу — *Чи не // зварити вам кави / не купити б вам цієї книги?*; б) Відмовляюся // туди йти / вибачатися / втручатися — *Чого б це я // туди ходив / вибачався / втручався?* Конструкції, увиразнені в опозиції, справедливо можна вважати

⁹ Мак-Коли Дж. О месте семантики в грамматике языка // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1981. — Вып. 10. — С. 277–285.

¹⁰ Остин Дж. Л. Знач. праця. — С. 22–130; Серль Дж. Р. Знач. праця. — С. 151–194.

¹¹ Слідом за Дж. Остином учені вже традиційно виділяють експліцитні та імпліцитні перформативи (Остин Дж. Л. Знач. праця. — С. 62–63).

мовними конвенціями, за допомогою яких репрезентують певні наміри. Такі утворення притаманні всім слов'янським мовам, їм можна приписати й іллокутивний потенціал, і семантичні ознаки. На жаль, ці одиниці тривалий час залишалися на периферії наукових досліджень, бо не вписувалися в парадигму традиційного синтаксису з її тяжінням до правильного речення й аналізу формально-семантичної структури, ядром якої є відмінювана форма дієслова.

Попри те, що перформативи вважають надійним індикатором інтенції, вони не являють собою побіжний складник повсякденного спілкування. За підрахунками вчених, спонукальні перформативні конструкції за межами писемного офіційного дискурсу в чеській мові становлять усього 2 %, а в російській — 4 %¹². Неприродність уживання конструкцій на зразок *Питаю тебе, що ...?, Повідомляю тебе, що ...* пояснюється їхньою однозначністю й ідіоматичністю — ознак, важливих насамперед для офіційної сфери спілкування. Недаремно основоположники теорії перформативності у своїх прикладах зверталися саме до інституційних мовленнєвих актів: *Проголошую..., Іменую ...*. Уживання перформативів у побіжних розмовах можливе лише за необхідності акцентуалізації інтенції мовця в мовленні: *Я тобі раджу (а не наказую)*.

Очевидним є те, що й при експліцитному перформативі з ідентифікацією функції можуть виникати проблеми. Насамперед це ранжування перформативів у межах одного різновиду. Наприклад, важко розпізнати за силою, енергійністю іллокутивної мети директиви. В умовах демократизації дискурсу наказ, навіть в офіційних розмовах, може подаватися під «прикриттям» прохання, зокрема у юридичній практиці засідання суду розпочинається словами *Прошу всіх устати, суд іде*, а при перетині кордону чуємо: *Просимо приготувати для перевірки паспорти*. Семантична конвенційність тут поступається прагматичній — максимам увічливості. Крім того, однаковий начебто за значенням перформатив у різних мовах може мати й різну силу. Учені відзначають більший ступінь категоричності *вимоги (требования і, відповідно, перформатива требаю)* в російській традиції і менший — у німецькій¹³. У цьому плані ч. *žadost*, як і в німецькій мові, ближче до прохання, ніж до вимоги, натомість українське значення слова *вимога (вимагаю)* ближче до російського. А. І. Изотов, характеризуючи ч. *naléhavý rozkaz* і його російський переклад *настоячивый приказ*, зазначає, що в російській картині світу така сполука має радше оксюморонний характер — там, де у мовця є можливість наказувати, йому не потрібно наполягати¹⁴.

Трапляється, що дієслово мовлення взагалі не репрезентує іллокутивної функції, тому й не може бути її індикатором. Так, висловлення *Кажу тобі, не ходи туди* — не констатив, незважаючи на семантичну прозорість словоформи *кажу*. Сприймається він як директивний акт, який може бути наказом, проханням, застереженням, порадою, благанням; *Кажу тобі, сідай! Сідай, кажу тобі!* — наполегливе прохання; *Прошу тебе, не будь смішним!* — докір. Такі дієслова виконують у даному випадку роль емпізи, а не індикатора функції. Цікавий приклад редукції іллокутивної функції наводить В. В. Богданов: «...якщо будь-який компонент перформативної частини висловлення потрапляє в позицію комунікативного фокусу, висловлення набуває ознак дескриптива. Наприклад, коли ремою стає перший актант, як це відбувається у висловленні на зразок “Об этом одолжении прошу тебя я”; “Сделать это советую вам я”, “За эту помощь

¹² Изотов А. И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке в ее сопоставлении с русским. — Врпо, 2005. — С. 115.

¹³ Потапова Р. К. Коннотативная паралингвистика. — М., 1997. — С. 9, 36.

¹⁴ Изотов А. И. Знач. праця. — С. 39.

благодарю вас я” (з наголосом на займеннику “я”)... Такі висловлення можна розглядати як дескриптивні висловлення тотожності»¹⁵.

Як відомо, перформатив виявляє ознаку слова-дії тільки в першій особі теперішнього часу дійсного способу; інші форми переважно її втрачають, пор.: *Я обіцяю тобі зробити це — Він обіцяє йому зробити це, Я обіцяв йому зробити це*. У реальному спілкуванні, при збереженні інших ситуативно-дейктичних координат, натрапляємо на відхилення від зазначених форм особи, виду, часу, способу; може вилучатися якийсь із актантів, пор.: *Просимо пасажирів не відчиняти у вагонах вікна — Пасажирів просять не відчиняти у вагонах вікна*. Постає питання, чи ці модифікації є такими ж надійними індикаторами функцій, як і канонічні перформативи. Проаналізуємо кілька прикладів.

Виділяють двох головних учасників мовленнєвого акту: мовця й адресата, які, відповідно, представлені першою і другою особами. Третя особа нібито не може бути ні мовцем, ні адресатом, бо, за образним висловлюванням Е. Бенвеніста, — це фактично «не-особа». Але, наприклад, у листах можемо натрапити на таке: *Vitae тебе твоя сестра Ольга; ч. Zdravi Te Tvá sestra Olha*. Мовець у такий спосіб свою особу (граматично — першу особу) подає дещо відсторонено, пересуваючи її на місце третьої, і таким чином надає факту вітання описовості й підвищує його тональність. При цьому третя особа може бути представлена тільки іменником (іменним словосполученням), а не особовим займенником. Монологічна форма листів, оголошень, рекомендацій тощо і часова розбіжність між моментом їх написання й отримання дозволяють на мовному рівні виявляти певну неузгодженість особових показників іллокуції, але індикація намірів у таких випадках залишається прозорою.

Транспозиція може відбуватися не тільки в лівобічній, а й у правобічній валентній позиції, коли замість другої особи адресата вживається третя, але представлена не займенником, а іменником: *Пропоную вчителям працювати за новою програмою*. Як бачимо, кодування інформації начебто мало б підпорядковуватися вимогам перформативності, але водночас воно не байдуже і до того, хто, де, кому і в який спосіб ту інформацію передає.

Не викликає труднощів розпізнавання інтенції у висловленнях на зразок *Директор просить вас прийти завтра; Вона просить у вас вибачення; Він вітає вас із днем народження*, кожне з яких виконує, відповідно, функцію спонукання, вибачення і вітання, але мовець виражає не власну інтенцію, а чужу, бо виступає лише посередником у такому акті. Ініціатор же (носій інтенції) не бере безпосередньої участі в комунікації, але його інтенція переповідається третьою особою. Формально не визначений прескриптор виступає також у різноманітних оголошеннях-заборонах: *Пасажирів просять не відчиняти у вагонах вікна; ч. Zákaz vstupu na zalesněné plochy!*, де важливо підкреслити насамперед предмет заборони.

Функціональні особливості стосовно перформативності виявляє й категорія виду. Зміна недоконаного виду дієслова на доконаний приводить до зміни часу і таким чином відходить від перформативного канону, асоціюючись уже з актом не іллокутивно-перформативним, а радше перлокутивним, пор.: *прошу — упрошу, переконаю — переконаю*. Така думка засвідчує лише тенденцію, але не правило. Справді, у більшості слов'янських мов доконаний вид не пов'язаний з теперішнім часом, за винятком хіба що словенської мови: *Sprejmet te za svojega toža; Sprejmet te za svojo ženo*, де навіть уведено термін *dovršni sedanjik* (теп. час дієслів док. виду). Ця особливість словенської мови, як зазначає В. Криза з покликанням на А. Дерганц, спонукала словенця Ст. Шкрабця ще 1898 р., за-

¹⁵ Богданов В. В. Речевое общение // Прагматические и семантические аспекты.— Ленинград, 1990.— С. 65.

довго до Дж. Остіна, виділити клас перформативів (без уживання цього терміна), звернути увагу на їхні особливості й стверджувати, що у словенській мові ці дієслова можуть мати форму доконаного виду. Отримали вони назву *praesens effectivum*¹⁶. Цікаві спостереження подає з цього приводу й Г. Шевць щодо верхньолужицької мови, де в розмовній мові вживаються форми *powitam was* замість *witam was*, *pręprošu was* замість *pręprošuju was*¹⁷.

Шукаючи такі аналогії в інших слов'янських мовах, натрапляємо на укр. *Прошу Вас добирати слова* — *Попрошу Вас добирати слова*; рос. *Каюсь в своей вине* — *Покаюсь в своей вине*; п. *Proszę państwo...* — *Poproszę państwo...*, де зміна недоконаного виду на доконаний практично не змінює темпоральної суті осі «тепер», засвідчуючи тим самим лише багатство мовних форм й асиметрію мовного знака. У мовознавстві є спроби пояснити семантичну відмінність між доконаним і недоконаним видом дієслова: доконаний вид робить іллокуцію категоричнішою¹⁸. І. Новак, характеризуючи висловлення на зразок *Попрошу вас минутку помолчать*, *Попрошу меня не учить*, говорить про індикацію роздратування мовця, іронії, злостивості стосовно адресата¹⁹.

Надмірну семантичну буквальність перформативів пом'якшено завдяки аналітичним утворенням, напр.: *хочу / хотів / хотів би // запитати / дізнатися / попросити / запросити / подякувати; дозволю собі // запитати / дізнатися / сказати / попросити / запросити / подякувати / не погодитися*. У ти-(Ви)-орієнтованих структурах *дозвольте // запитати / дізнатися / сказати / попросити / запросити / подякувати / не погодитися*, на відміну від попередніх я-орієнтованих, акцентовано особу адресата. Словоформи на зразок *дозволю собі*, ч. *dovolím si*, п. *rozwolę sobie* вже втратили семантику слова-дії, набувши прагматичного значення ввічливої модальності, і запозичили в перформатива граматичні ознаки особи: *дозволю собі запросити, dovolím si říci*. Суттєву роль у репрезентації перформативних сполук відіграє зворотний займенник, у разі елімінації якого зникає і значення перформативності, пор.: *Дозволю собі запросити...*; *Dovolím si říci...* — *Дозволю запросити...*; *Dovolím říci...* Прикметно й те, що модальні слова виявляють широкий темпоральний спектр — це теперішній, майбутній і минулий часи, останній, щоправда, зрідка: *Хотів запитати Вас, чи насправді ви погодилися це зробити?* п. *Pozwolitem sobie powiedziec panu kilka słów*. У таких висловленнях ідеться здебільшого про інтенцію, яка виникла до моменту мовлення, наприклад, щось запитати, щось важливе сказати.

Перформативи стають підґрунтям для утворення форм умовного способу, пор.: *Прошу вас, щоб...* — *Просив би вас, щоб...*; *Раджу вам ...* — *Радив би вам...*; ч. *Proším vás, aby...* — *Prosil bych vás, aby...* Ці конструкції усталилися як конвенційні кліше, де граматичне значення ірреальності акту прохання нейтралізується за рахунок ситуативних чинників «я — ти — тепер — тут». Відомо, що будь-яке прохання — це акт, основною метою якого є перетворення ірреального стану речей у реальний або збереження наявного. При цьому будь-яке прохання є втручанням в особистісну сферу адресата, тобто є спонуканням, мета якого — примусити зробити наступний крок на користь адресанта. Вживаючи перформатив у формі умовного способу, мовці затемнюють сему примусовості завдяки граматичному значенню ірреальності і таким чином пом'якшують волевиявлен-

¹⁶ Kryzia W. Semantyka i pragmatyka aspektu dokonanego w języku słoweńskim // Kategorie w języku. Język w kategoriach. — Katowice, 2009. — S. 94–97.

¹⁷ Ibid. — S. 97.

¹⁸ Гловинская М. Я. Русские речевые акты и вид глагола // Логический анализ языка. Модели действия. — М., 1992. — С. 129.

¹⁹ Nowak I. Implicytne performatywy w języku rosyjskim i ich rola w konwersacji. — Katowice, 2000. — S. 86.

ня, демонструючи вищий ступінь увічливості. Умовний спосіб подає дійсність як можливу, яка може відбутися, а може й не відбутися, тобто припускається невиконання прохання, поради. Чеська мовленнєва традиція, за підрахунками вчених, звертається до умовного способу значно частіше, ніж російська²⁰.

Кожна зі слов'янських мов має чимало усталених висловів із вираженою прагматичною конвенційністю на зразок *Ni za čo! A džusьki!*, ч. *Ani za nic!*, рос. *A вот тебе; I не соромно тобі?*, ч. *Že se nestydiš!*, які мають системний і типологічний характер. Так, у висловленні **Я тобі покажу, як вчитися!** без труднощів розпізнається виділений стереотип, що виражає інтенцію роздратованої погрози і цілком вписується в перформативну рамку (при цьому перформатив *погрожую* експліцитно не вживається). Такі висловлення закріплені за певними ситуаціями (їх називають по-різному: мовними (рутинними, прагматичними) кліше (чи формулами), прагматичними формативами (чи ідіомами), семіінтеракційними одиницями, комунікативними фразеологізмами, комунікативами)²¹. Якщо взяти до уваги сформульовані В. В. Богдановим ознаки перформативності — еквіакціональність (дорівнює дії); неверифікованість (неперевірюваність за критерієм істинності / неістинності); автореферентність (здатність перформативного акту бути референтом для самого себе); автономінативність (називання самого себе); еквітемпоральність (темпоральний збіг часу дієслова і дії)²², то подані вище одиниці — еквіакціональні, хоч і мають іншу, ніж перформативи, мовну репрезентацію; не перевіряються за істинністю; наділені автореферентністю (відсилають до конкретного мовленнєвого акту із притаманними йому дійсними ознаками «я — ти — тепер — тут»); хоч і не називають самих себе, є індикаторами конкретної інтенції; хоч і не завжди включають відмінювану форму дієслова в теперішньому часі, висловлюються в ситуації «тепер». Крім того, перлокутивний ефект за успішного перебігу подій очікується такий самий, як і при вживанні семантичного перформатива. У зв'язку з цим цілком можна погодитися з думкою, що такі висловлення можна вважати непрямими експліцитними перформативами²³. Розширити розуміння перформативності пропонує і Ф. С. Бацевич, який, аналізуючи висловлення на зразок *Ogo! Oце! Oце так! Ну і ну!* і под., вважає їх прагматичними перформативами на відміну від семантичних²⁴.

Як і семантичні перформативи, вони орієнтовані на співрозмовника, чи то поєднуючись із звертанням, чи то наявністю в них особових займенників або апелятивності, вираженої формою дієслова; відтворюються мовцями в незмінюваному вигляді або з незначними модифікаціями. Так, висловлення заборони може бути посилене інтенсифікатором, пор.: ч. *To je vyloučeno — To je naprosto vyloučeno*; рос. *Это исключено — Это совершенно исключено*. Водночас поводитися доволіно з такими висловленнями, так само як і з перформативами, не можна, бо певні трансформації викликать і зміну функції. Наприклад, зміна темпоральності в наведених реченнях нівелює їхню актомовленнєву функцію заборони, пор.: ч. *To je vyloučeno — To bylo vyloučeno*; рос. *Это исключено — Это было (будет) исключено*.

²⁰ Широкова А. Г. Проблематика транспозицій форм наклонений в славянських языках (на матеріалі чеського і російського языков) // Сопоставительное изучение русского языка с чешским и другими славянскими языками. — М., 1983. — С. 83–104.

²¹ Дослідження таких виразів на матеріалі чеської мови див.: Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті. — К., 2002. — 330 с.

²² Богданов В. В. Значч. праця. — С. 59–62.

²³ Креквич Й. Побудительные перформативные высказывания. — Szeged, 1993. — С. 11.

²⁴ Бацевич Ф. С. Прагматичні перформативи: спроба обґрунтування комунікативного статусу // Мовознавство. — 2008. — № 1. — С. 31–36.

Якщо говорити про мовну репрезентацію формул, то, мабуть, найбільше багатство виявляють індикатори прохання, бо й саме прохання в системі інших актів є чи не найуживанішим. Наприклад, замість чеського перформатива *Prosím tě / vás...* уживають такі синонімічні конструкції: *Chtěl bych si..., Přál bych si, kdyby..., Mám (k vám) přání / (malíčkou) prosbu..., Bud' te tak laskav / hodný / dobrý..., Mohl / Nemohl byste (mi) (prosím)...?, Směl bych vás (po)prosit...?, Stálo by vám to moc práce, kdybyste...?, Byl bych vám vděčný / zavázán velikými díky, kdybyste..., Byl bych rád, kdyby..., Můžete mi prokázat malou službu?, Obracím se k vám o pomoc, Nerád bych vás obtěžovat, ale..., Byl bych vám velmi zavázán, kdybyste..., Potřeboval bych..., Smím se otázat...?, Řekl byste mi laskavě...?, Rád bych se na něco zeptal* і т. ін. У більшості випадків вони є індикаторами інтенційного складника висловлення, але семантично і валентно недостатнього: **Potřeboval bych (co?) koupit známku.** Формуючи модус висловлення, його прагматичну пропозицію, вони потребують доповнення диктумною частиною із семантичною пропозицією. При цьому не обов'язково, щоб обидві пропозиції (прагматична і семантична) входили до одного речення (простого чи складного); у репліці *Můžete mi prokázat malou službu? Potřeboval bych vyžehlit sako* питання *Můžete mi prokázat malou službu?* індикує намір заради суті: *Potřeboval bych vyžehlit sako.*

Синонімія цих кліше з перформативом *Prosím (tě / vás)...* ґрунтується ще й на семі спонукальності, увиразненні осіб мовця й адресата (або одного з них) і на практично однакових умовах уживання. Вони засвідчують: а) наявність у мовця інтенції волевиявлення — спонукати адресата до виконання / невиконання (тобто збереження наявного стану справ) певної дії; б) особисту зацікавленість у реалізації прохання; в) спрямованість на адресата; г) усвідомлення залежності від адресата в момент мовлення; г) невпевненість у кінцевому результаті.

Прохання як волюнтативний акт у первинному своєму вияві ґрунтується на неперформативних предикатах (*я*) *хочу, бажаю*; рос. *хочу, желаю*; ч. *chci, přeji (si)*. Якщо ж мовець реагує на чийсь пропозицію чи питання (*Чого б ти собі сам побажав?*) відповіддю на зразок *Бажаю собі бути вимогливішим до себе*, то *бажаю* відносять до перформативних; крім того, дослідники вважають, що слово *бажаю* як перформатив уживається також у вигаданому світі казок, міфів і т. ін.: ч. *Přeji si, aby na té skále stál zlatý zámek*²⁵. У кожній конкретній мові ці слова мають культурну маркованість. Так, росіяни віддають перевагу модальному дієслову *хотеть*, яке є стилістично нейтральним, тоді як дієслово *желать* — стилістично забарвлене, вживається у «високому стилі» або задля увиразнення емоційності і, нарешті, у деяких сферах спілкування, зокрема в мовленні обслуговуючого персоналу при спілкуванні з клієнтами²⁶. У чеській мові ці дієслова в значенневому плані практично не вирізняються.

Звичайно, прямо виражати волю, наприклад за допомогою дієслова *chci*, не прийнято, а якщо це й трапляється, то переважно під прикриттям ірреальності, пор: *Chci ... (Mám přání)...* — *Chtěl bych si...; Přál bych si, kdyby...* Цей предикат може вживатися також з негацією, коли мовець прагне зберегти наявний стан речей: *Nechci ..., Nechtěl bych si..., Nepřál bych si, kdyby...* Передати силу бажання, прохання можна за допомогою дієслів *toužit, prahnout, doufat, snít, blouznit*, але в перформативному значенні вони не вживаються, бо позбавленні активного дієвого начала і виражають скоріше психічний стан, почуття, а не волю.

²⁵ Mluvnice češtiny. Skladba.— Praha, 1987.— S. 354. Як відомо, дієслово *бажаю* може вживатися в побажаннях — мовленнєвих актах, зміст яких передбачає позитивний перебіг подій на користь адресата: *Бажаю Вам творчої наснаги і здоров'я*; ч. *Přeji vám, abyste byli spolu šťastní!* Їхніми еквівалентами є: *Творчої наснаги Вам! Abyste byli spolu šťastní!*

²⁶ Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность.— Ленинград, 1990.— С. 183.

Те, що такі кліше мають безпосереднє відношення до перформативів, засвідчує також наявність у них дейктичних особових індикаторів, щоправда, їхня граматична варіативність у чеській мові дозволяє елімінувати якийсь із актантів і, отже, формувати власну парадигму²⁷, де я-мовця й ти-адресата подано таким чином.

1. Перший її блок становлять я-формули з експліцитним чи імпліцитним вираженням особи адресата:

а) у формі знахідного відмінка однини чи множини: *Směl bych (vás) (po)prosit...?, Nerád bych vás obtěžovat, ale..., Rád bych se na něco (vás) zeptal;*

б) у формі давального відмінка однини чи множини: *Byl bych vám vděčný / zavázán velikými díky, kdybyste..., Mám (k vám) přání / (malíčkou) prosbu..., Ob-racím se (k vám) o pomoc, Byl bych (vám) velmi zavázán, kdybyste..., Doufam, že by vám nevadilo;*

3) не в модусній, а в диктумній пропозиційній частині: *Byl bych rád, kdybyste..., Chtěl bych si, abyste...*

2. Другий блок формують ти- / Ви-формули з експліцитним чи імпліцитним вираженням особи мовця, на користь якого здійснюватиметься дія:

а) у формі давального відмінка однини чи множини ти / Ви — мені: *Mohl / Nemohl byste (mi) (prosím)...?, Můžete mi prokázat malou službu?, Řekl byste mi laskavě...?, Dovolte (mi), abych...,*

б) не в модусній, а в диктумній частині: *Bud'te tak laskav / hodný / dobrý, ..., Jestliže se nebudete zlobit, tak bych...*

3. Периферію формує третій блок, у якому представлено лише особу адресата у формі давального відмінка з імпліцитним чи експліцитним вираженням особи мовця в диктумній частині: *Stálo by (vám) to moc práce, kdybyste...?, Nevadilo by (vám)...?*

Таким чином, можна констатувати, що експліцитні перформативи, насамперед їхня семантика, є порівняно надійним індикатором функцій конвенційних висловень. Водночас потрібно визнати той факт, що зміна формальних ознак — граматичного значення особи, виду, способу — не завжди змінює чи затемнює комунікативну функцію. В деяких випадках формальні видозміни лише збагачують перформативну парадигму й не виводять неканонічну конструкцію за її межі. Крім того, ознака перформативності не є винятково семантичним продуктом дієслова мовлення. Якщо прагматичне кліше — синонім перформатива — виявляє ознаки еквіакціональності, автореферентності, неverifiedованості, то його можна вважати непрямо-перформативним, що так само, як і перформатив, є індикатором комунікативної функції, а відтак інтенції мовця.

(Полтава)

N. F. BALANDINA

PERFORMATIVES AS INDICATORS OF FUNCTIONS AND CONVENTIONAL UTTERANCES

The given paper analyses the explicit performatives as indicators of the communicative functions and conventional utterances. Semantic performatives, their formal modifications, and pragmatic clichés which display the signs of indirect performatives were included into the performative paradigm.

Keywords: performative, conventional utterance, communicative function.

²⁷ У чеській мові, крім стандартних *ty-* і *Vy-*форм, уживалися як розмовні ввічливі *oni-*форми, у яких особа адресата позначена займенником третьої особи множини: *prosím jich*. Їх вважають германізмами, характерними насамперед для доби чесько-німецького білінгвізму.